
В.М.Тарасевич, д-р екон. наук
Національна металургійна академія України

ІНСТИТУЦІЙНА ЕВОЛЮЦІЯ: ВІД ПРОТОІНСТИТУТІВ – ДО ІНСТИТУТІВ

У статті подано результати досліджень неолітичної інституційної революції та деякі пов'язані з цим висновки для сучасної практики інститутоутворення.

У цій статті продовжується початий раніше розгляд проблематики інституційної еволюції¹. Увага концентрується на історичній трансформації протоінститутів в інститути.

Вступні зауваження

На історичному тренді інституційної еволюції епоха панування протожиттєдіяльності та протоінститутів обіймає період у десятки тисяч років між епохою панування власне поведінки та інстинктів і початком епохи домінування життєдіяльності та інститутів (див. рисунок). Змістом протоінституційної епохи є ускладнення протоінститутів, відносне зміцнення їх передінституційної та ослаблення метаінстинктивної складової. Наприклад, у культі та ритуалі ступінь домінування останньої значно перевищує таку у звичаї та традиції. Так само у кроманьйонця наприкінці палеоліту динамізм першої значно перевершує такий в австралопітека. У більш фундаментальному плані дана епоха завершує процес народження сучасної людини.

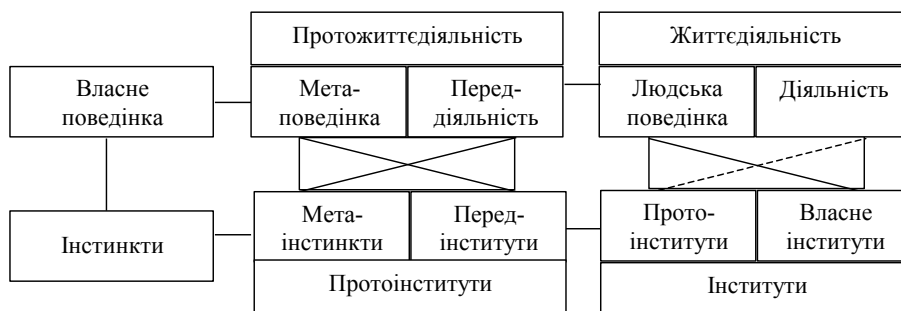

Рисунок. Модель інституційної еволюції

Абсолютно очевидно, що людина народжується не раптово. Не менш тривалим є і процес її самоідентифікації. Заглиблюючись у себе, вона іноді засліплена спалахами осяянь, приймаючи кожен із них за власне первинне єство і докорінну відмінність від свого тваринного предка. Людину справді

¹ Див.: Тарасевич В.М. Інституційна еволюція: від інстинктів до протоінститутів // Економічна теорія. – 2005. – № 1. – С. 51–66.

виокремлюють із царства тварин специфічні морфоанатомічні та фізіологічні властивості, психофізіологічні та нейродинамічні реакції, психоемоційні якості, відносно звільнення від жорсткості інстинкту, перевага вибору і свободи, розум, абстрактне мислення, раціональність, розуміння гаданого, здатність трансляції на основі знаків, джерел, документів, спогади про минуле, "всередині себе і для себе буття" (М.Шелер), саморефлексія як самосвідомість і самопізнання, свідомість цілеспрямована діяльність, творчість і творча уява, мораль. Імовірно, цей перелік нескінченний так само, як нескінченна і сама *людина*. Але це значною мірою приховане розмаїття в *єдиному* постає в тих або тих видимих формах, а тому може бути виражено в більш узагальненому вигляді.

Ясно, що людину від тварини відрізняє не так кожна з відкритих або ще прихованих її особливих рис, не так їх простий перелік, навіть "побудований за ранжиrom", як їх синергія, сплав, надскладна людинорозмірна система, що самоорганізовується і саморозвивається. Людина справді суть космобіо-суспільна істота, яка конститує не просту наявність космічної, біологічної та суспільної (економічної, соціальної, духовної та політичної) складових, а їх поки що багато в чому приховану взаємодію, яка народжує єдність.

Було б наївно припускати, що людину вирізняє лише свідоме начало. Таке присутнє вже у вищих ссавців. Людину справді вирізняє здібність до саморефлексії. Проте не слід думати, що це можливо поза міцним фундаментом без- і підсвідомого. Людину вирізняє діяльність як опредмечування і самоолюднення. Але вона не може протікати інакше, як у контексті поведінкових актів. Людину вирізняють рукотворні інститути. Але навряд чи їх поява та існування можливі поза метаінстинктами, передінститутами і протоінститутами.

Людина суть осереддя минулого, теперішнього часу і майбутнього, неживого і живого, досвідомого, без-, підсвідомого і свідомого, поведінкового і діяльнісного, інстинктивного, протоінституційного і власне інституційного начал. У *характері та змісті* цього осереддя суть вона сама і її таємниця. У сенсі таїнства людина багато в чому все ще суть у собі, а не для себе, а тому – не зовсім людина, людина, що *олюднюється*.

У контексті інституційної еволюції завершення процесу народження сучасної людини нерозривно пов'язане з систематичним свідомим творінням нею самою способів і механізмів упорядкування власної життєдіяльності, утвердженням інституційної діяльності. На мій погляд, цьому передують вельми тривалий період поступового *усвідомлення* протоінститутів та їх *свідомої* зміни.

Протоінститути преднеоліту

Ускладнення умов і поступова індивідуалізація полювання, перш за все на середніх і дрібних тварин, їх одомашнення, поява лука і стріл, численних мікролітів, поглиблення спеціалізації знарядь праці тепер уже як домінуючих робочих органів людини, освоєння дедалі менш сприятливих територій, поступовий перехід багатьох спільнот до сезонно-осілого способу життя, від кровноспорідненої до сусідської спільноти, утвердження патріархату супроводжувалося кардинальними зсувами у протожиттєдіяльності та протоінститутах.

Переддіяльність стає дедалі більш регулярно, систематичною, усвідомленою і розділеною, починає розвиватися на власних – не інстинктивних чи метаінстинктивних – засадах і в цьому сенсі народжує *діяльність*. Водночас у метаповедінці відбувається подальше ускладнення несвідомих інстинктивних реакцій, більш значущим стає чуттєве свідоме і відповідне йому під-

свідоме начало. Це означає появу *людської* поведінки. Мірою вказаних змін протожиттєдіяльність трансформується у *життєдіяльність*. У низці умов і предметів останньої дедалі помітніше місце починає посідати штучна, рукотворна природа. Як і раніше, основна маса знарядь виготовляється з предметів природи, але вже систематичним стає застосування штучних знарядь.

Продуктивність праці, яка зростає внаслідок застосування досконаліших і спеціалізованих знарядь², уможлиблює поступову трансформацію почергового використання частини земель спільнот і худоби великими сім'ями в так звану *відособлену власність*, яка "...полягає в *переважному* відношенні до даних худоби або землі (засобів виробництва) як до своїх з боку членів даного домогосподарства і в опосередкованому відношенні до них як до своїх решти домогосподарств спільноти"³. Очевидно, розпорядження засобами виробництва залишається за спільнотою, а користування і володіння значною їх частиною стає прерогативою великих сімей. Сфера *індивідуального* привласнення як повного співпривласнення кожним членом спільноти колективних об'єктів поступово звужується, натомість сфера *особистого* привласнення розширяється мірою розвитку сутнісних людських сил (СЛС) і знарядь праці.

Разом з ускладненням розділення діяльності та привласнення, дедалі менш спорадичним отриманням додаткового продукту ускладнюються і форми обміну. Регулярним стає не лише безпосередній, але і так званий *поетапний* обмін між низкою спільнот як найважливіша форма економічних зв'язків між спільнотами, що безпосередньо не дотикаються одна до одної. Він полягає в переданні ланцюжком того або того предмета від місця його виробництва до місця споживання, причому такі ланцюжки могли охоплювати великі райони. Наприклад, морські раковини, що видобувалися на північно-східному узбережжі Австралії, переходячи з рук у руки, шляхом поетапного обміну доходили до Центральної Австралії і навіть до південного її узбережжя⁴.

На тлі розглянутих змін більш визначеним стає інституційний контекст трансформації переддіяльності в діяльність. У процесі створення досконаліших знарядь патерни, що подовжуються й ускладнюються, як ланцюжки цілеспрямованих дій стають переважними і, безумовно, провідними щодо поведінкових реакцій. Зростаючому розмаїттю знарядь відповідає розмаїття патернів, виокремлення в них загальних, особливих і одиничних, унікальних складових (ясно, що досвідома психіка на це не здатна; цілком імовірно і безсилля чуттєвого свідомого). Невербальні способи їх засвоєння і трансляції доповнюються вербальними. Патерни завжди "вгасають", відображаються в результаті протожиттєдіяльності – на початку, життєдіяльності – потім: опредмечуються у продукті (знаряддях праці, предметах споживання) і/або олюднюються в людині, а раніше – в її предку, але тільки в даний період інституційної еволюції людина навчається їх "прочитувати", розпредмечувати.

Очевидно, що виникнення цієї унікальної здатності усвідомлювати характер, зміст і послідовність дій творця (виготівника) "зобов'язане" істотним змінам патернів, які стимулювали розвиток на початку найпростіших розу-

² Тут і в подальшому праця розглядається як опредмечувальна діяльність.

³ Румянцев А.М. Возникновение и развитие первобытного способа производства. Первобытное воспроизводящее хозяйство (Политико-экономические очерки). – М., 1985. – С. 133–134.

⁴ Див.: Румянцев А.М. Возникновение и развитие первобытного способа производства. Присваивающее хозяйство (Политико-экономические очерки). – М., 1981. – С. 232–233.

мових операцій (наприклад, порівняння різних патернів і дій, операцій, що їх складають), а потім – і дедалі складніших. Мабуть, починається усвідомлення таких загальних для всіх патернів структурних елементів, як зміст, умови, суб'єкт, характер, санкції, гарант⁵, хоча такому ще далеко до системності.

Під впливом усвідомлюваної і такої, що усвідомлено розвивається, діяльності дещо інакше починають сприйматися й елементи протоінституційної універсуміки. Утверджується домінування *традиції* щодо табу, культу, звичаю, причому традиції як не просто *особливої реальності*, рівноцінної особистості перерахованих феноменів, а якогось *загального* останніх у повній відповідності з розвитком протоінститутів на власних засадах, а також із досягнутим до цього часу рівнем абстрактного мислення і зачатків духовної діяльності. Долаючи локальність і автаркічність культу, ритуалу, звичаю, традиція забезпечує не лише духовну спільність територіальної спільноти, що розширюється, її самоідентифікацію в низці інших спільнот, а й *упорядковує*, опосередковує практично всю її життєдіяльність⁶. Тому вражаючий перелік функцій традиції – фіксує, регламентує, забороняє, інтегрує, інформаційна, комунікативна, евокативна, фасцінація⁷ – не може вважатися вичерпним.

Отже, традиція є всезагальною і мультифункціональною. Навіть патерни, бурхливому прогресу яких традиція зобов'язана своїм піднесенням, народившись, не могли продовжити своє існування, не будучи освяченими нею. А втім, і саме їх народження, ймовірно, вимагало освячення. Як зазначив В.Петров-Стромський: "Людина народжується і живе в сенсі, від якого похідна будь-яка доцільність. Тому як винахід, так і технологічна еволюція, наприклад, кам'яного ножа або сокири, здійснюються перш за все в системі цілісного ритуально-міфологічного сенсу життя, в якому знаходять своє місце – доцільне цьому сенсу – їжа, і полювання, і "побут". Абсолютне переважання в будь-якому матеріальному знарядді соціально-знакової функції робило його насамперед і навіть головним чином світоглядним інструментом, до якого незастосовні критерії наочної технологічної знаряддєвості, орієнтованої на зовнішню доцільність"⁸.

Зрозуміло, загальність традицій не означає їх стаціонарності. Неминучі зміни традицій, особливо революційні, як, наприклад, за переходу від матриархату до патріархату, а також їх помітні відмінності у спільнот, що населяють віддалені території Ойкумени, сіяли сумніви щодо їх (традицій) непорушності і священності, ініціювали їх усвідомлення. В основних пунктах останнє схоже з усвідомленням патернів, хоча, ймовірно, хронологічно йде за ним.

Опредмечування традиції в сакральних знаках, прикрасах, одязі, різних виробів, її уособлення у вожді, старійшині, шамані, уміння "прочитати" її зміст у вказаних речах, а також жестах, танцях, забарвленні тощо, утвердження її вербальної трансляції – все це свідчення наростання усвідомлюваних і свідомих елементів у внутрішньому змісті традиції. Через ускладнення останньої

⁵ Докладніше див.: Тамбовцев В.Л. О разнообразии форм описания институтов // Общественные науки и современность. – 2004. – № 2. – С. 108–109.

⁶ Традиція забезпечує реалізацію в тих чи тих формах практично всіх складових упорядкування і, передусім, блоків функціонування, обмеження, комунікації.

⁷ Див.: Плахов В.Д. Традиции и общество: Опыт философско-социологического исследования. – М., 1982. – С. 97–110.

⁸ Петров-Стромский В.Ф. Три эстетики европейского искусства // Вопросы философии. – 2000. – № 10. – С. 156.

її засвоєння і дотримання її чим далі, тим більше вимагає множення свідомих дій, формуючи тим самим духовні передумови її свідомої зміни. Ймовірно, елементи такого присутні вже у кровноспорідненій спільноті, в умовах самоврядування і військової демократії, але є спорадичними, ситуативними і безсистемними. Регулярним воно стає у переднеолітичну і неолітичну епоху і пов'язане з багатьма обставинами, в тому числі з утвердженням влади економічно сильних членів територіальної спільноти, усвідомленням ними своїх особливих економічних інтересів і природним прагненням до формування протоінституційних механізмів їх легітимації, захисту, тобто реалізації.

Інституційний контекст неолітичного розділення життєдіяльності

Однією з причин неолітичної революції М.Моїсєєв вважає невідповідність норм моральності виникаючим технічним можливостям, які отримує людина. За допомогою винайденої металеві зброї ставши монополістом у світі живого, людина доволі швидко знищила всіх велико-копитних і мамонтів – основу свого харчового раціону, й опинилася в умовах найжорстокішої ресурсної кризи⁹. Неолітична революція, таким чином, стала необхідною *етичною* відповіддю людини на виклики власного технічного генія, що поставив саму людину на грань виживання.

Фактично сформульована М.Моїсєєвим ідея *техно-гуманітарно-екологічного балансу* є безумовно плідною. Стає, зокрема, зрозумілим, що пошук адекватних форм руху неklasичної суперечності між технологічно результативними *патернами*, суспільними *інститутами* і *природними законами* суть вічний хрест і дамокловий меч людини. В суспільстві, що розвивається, інституційно-технологічні розриви – річ звичайна. Ймовірно, величина суспільних витрат на їх подолання, своєрідна плата за прогрес, є обернено пропорційною витратам на пошук і творіння інституційних інновацій, адекватних технологічним.

Зрозуміло, згаданий баланс не з'являється раптово і нізвідки. Найбільші відомі неолітичні зсуви – перехід від привласнювального до відтворювального господарства, скотарства і землеробства, поява перших штучних біоценозів, різноманітних ремесел, закладання підвалин приватної власності й елементів майбутнього державного ладу, затвердження регулярного і систематичного торгового обміну – були підготовлені всією попередньою еволюцією. Тривалий час вони визрівали у привласнювальному господарстві, перебуваючи в латентному, веденому стані, в межах його базових протоінститутів.

З іншого боку, не виключено, що саме завдяки такому драматичному зламу епох вказані зсуви стали зримими для нащадків, чиє історичне бачення, до речі, певною мірою задане сучасними їм реаліями. Тому цілком імовірно, що ще не всі неолітичні досягнення і провали виявлені і людство чекають нові відкриття.

Неолітична революція справді "осоромила" протоінститути збиральництва і мисливського господарства, оголила їх обмеженість, скинула з "п'єдесталу". Але твердження про супутній їй інституційний вакуум було б не коректним. По-перше, люди не припинили полювати або використовувати

⁹ Див.: Моисеев Н.Н. Системная организация биосферы и концепция ко эволюции // Общественные науки и современность. – 2000. – № 2. – С. 127.

дари природи, а тому і потреба у відповідних інститутах не зникла. До того ж їх загальнолюдська складова ("не вбий", "не вкради" тощо) виявилася непо-рушною, інакше було б утрачено спадкоємність *людського* розвитку.

По-друге, вказані протоінститути виявилися нежиттєздатними не взагалі, не абсолютно, а в порівнянні з уже народженими, але ще не зрілими інститутами. Очевидно, останні каталізували революційний перелам. Цілком імовірно й інше. Певна зміна низки протоінститутів створила для нього деякі необхідні передумови. Ця зміна була не достатньою для запобігання глобальному інституційно-технічному дисбалансу, але необхідною для його подальшого відновлення. По-третє, революційні зсуви, у свою чергу, істотно прискорили трансформацію донеолітичних протоінститутів, "дорослішання" нових інститутів, становлення *інституційної* універсуміки.

Субстанційно неолітична революція пов'язана з самоутвердженням життєдіяльності на власних діяльнісних підставах. Його найхарактерніші ознаки добре відомі – розподіл праці та постійне, систематичне виробництво додаткового продукту. Є досить численні відомості про їх взаємозв'язки, а також про перші три великі етапи розподілу праці. Зокрема, визнається, що саме останнє забезпечило виробництво додаткового продукту й, у свою чергу, було каталізовано ним. Менш розробленим є діяльнісний *контекст* неолітичних зсувів, що неминуче позначається на якості осмислення їх інституційної складової. Якщо дослідження з самого спочатку обмежується сферою матеріального виробництва, то звідки беруться інститути? Упускається можливість поглянути на "новонароджені" види діяльності в їх, так би мовити, первинному стані, без численного "одягу", в який вони вдягалися пізніше.

Уся історія протожиттєдіяльності переконливо свідчить, що свідомий і цілеспрямований вплив людини на природу і на саму себе є не так послідовними процесами, що йдуть один за одним, як паралельними і взаємозумовленими. Тому і життєдіяльність з моменту свого народження постає як *опредмечувально-олюднювальна*. Відносне відособлення цих складових, утвердження їх специфічного змісту й особливих форм є найважливішим, базовим неолітичним зсувом. Висловлюючись філософською мовою, саме завдяки цій двоєдності життєдіяльність пізнає себе в собі, відрізняє себе від поведінки тварин і таким чином переходить із стану "в собі" у стан "для себе".

Опредмечування (в більш звичному трактуванні – економічна діяльність) у трьох своїх первинних конкретних видах – скотарстві, землеробстві та ремеслі – є, насамперед, *штучним* у тому сенсі, що, спираючись на природний потенціал, створює продукти, невідомі природі, а тому і такі, що не підкоряються природним законам у тому самому ступені, що і творіння природи. В ремеслі штучно-опредмечування відбито найбільш визначено – штучні продукти створюються штучними знаряддями.

У певному сенсі оборотною стороною штучно-опредмечування виступає природно-опредмечування: створюючи штучну природу, людина перетворює природу натуральну. Хоч би яким був створений біоценоз, він усе ж таки залишається *біоценозом*, а не, наприклад, соціо- або етноценозом. Янус опредмечування був спочатку дволиким. І в тому, що впродовж багатьох століть він повернутий до людини лише одним, вигідним людині ликом, у тому, що порушення балансу штучного і природного опредмечування стало традицією, винна аж ніяк не природа.

Розділення опредмечування є розділення його суб'єктів, предметів, знарядь, технологій, операцій, дій, продуктів і, звичайно, патернів як найпростіших *власне наноінститутів*¹⁰. Саме носії останніх виступили як активні суб'єкти відбору з численних протоінститутів адекватних собі і відповідному виду опредмечування. Свідомо створені наноінститути стали підставою і передумовою свідомого вибору і зміни протоінститутів, створення інститутів. Це, зокрема, означає, що будь-яке порушення інституційно-технічного балансу містить у собі інституційні передумови його відновлення в новій якості. Далеко не всі протоінститути, а надалі – інститути, стають незатребуваними. Більшість із них трансформується і "ранжирується" за камертоном нових інститутів. Відбувається не скинення народженої в неоліті інституційної універсуміки, а її трансформація, що і забезпечує спадкоємність еволюції людства на тлі революційних вибухів, зламів старих і народження нових інституційних архітектонік.

Зрозуміло, скотарство і землеробство є консервативнішими, ніж ремесло. В безпосередньому оточенні природи і в умовах значної залежності від природного циклу цілком природним є домінування протоінститутів, традиціоналістських, символічних форм над свідомо-практичними патернами. Природна, біоскладова людини тут не менш значуща, ніж соціальна, бо дозволяє їй вести діалог із природою, в певному сенсі, "однією мовою". Мабуть, у тому числі й цим пояснюється історична затримка визрівання інститутів приватної власності на землю порівняно з іншими знаряддями праці.

У міських поселеннях, що зароджуються, починають переважати ремесло і торгівля. Безпосереднім оточенням людини стає штучна природа, багато в чому не підвладна донеолітичним традиціям. "Міські" види життєдіяльності, що примножуються й ускладнюються, дедалі більше віддаляються "...від культово-міфологічного центру, який їх колись породив. Більше за те – і культ, і міф самі починають виражатися й осмислюватися головно через свої опосередковано раціональні форми – через тексти, заповіді, систематизовані вчення і коментарі до них"¹¹, тобто через процес і результати власної діяльності. Ремесло і торгівля менше піддаються природному ритму і впливу, вони набагато більш "штучні", ніж скотарство і землеробство, їх знаряддя за своїм матеріально-речовинним змістом адекватніші приватному привласненню, ніж земля, а тому об'єктивно вимагають інших, "штучних" способів упорядкування, що виходять за межі системи патернів. Очевидно, що творіння таких способів не під силу одному лише опредмечуванню і не може бути пояснене в його межах.

На тлі визнання грандіозності перших трьох етапів розподілу праці як опредмечування відносно недооціненим економістами виявився подібний процес в олюдненні. Розгляд останнього лише як моменту опредмечування, ймовірно, відповідав відомому етапу індустріалізму, коли людина виконувала роль придатку машини. Але зроблені на цій онтологічній підставі наукові висновки невинновдано абсолютизуються, в тому числі у вигляді визнання їх "еталонності" для еволюції людства загалом. На мій погляд, аналіз неолітичних зсувів оголює хоча і відомий, але менш пізнаний історичний факт діалектичної взаємозумовленості опредмечування й олюднення як єдності проти-

¹⁰ Кожен з указаних моментів розділення опредмечування потребує самостійного розгляду. В подальшому це завдання буде розв'язане лише частково.

¹¹ Див.: Петров-Стромский В.Ф. Три эстетики европейского искусства. – С. 160–161.

лежностей людської життєдіяльності. Найзагальнішою формою руху їх суперечності є порушення і відновлення їх історично визначеного балансу.

Відповідно до таким чином наміченої гіпотези *балансу опредмечування олюднення* зміни одного з його боків неминуче потягнуть за собою зміни іншого. Отже, великі етапи розділення опредмечування не могли не супроводжуватися адекватними змінами олюднення. І якщо такі в рамках економічної науки чітко не позначені, то потрібно вийти за ці рамки. Історична наука, наприклад, не залишає сумнівів щодо того, що неолітична епоха є й епохою великого *розділення олюднення*. В останньому досить чітко виокремлюються суспільно- (соціо-) олюднювальна і біоолюднювальна складові, а в кожній із них – відповідні конкретні види. Так, у суспільному олюдненні виявляються духовна, політична і соціальна складові¹².

У духовній життєдіяльності активно відособляються писемність, образотворче мистецтво, художнє ремесло, архітектура. Так, писемність і образотворче мистецтво, виникнувши як сакральні культові акти відтворення і закріплення образів священного смислу, в умовах неолітичної революції виявили широкі самостійні можливості, ставши унікальним способом відчуження процесів творчості, свідомості та мислення від живого, єдиного культу. Історичні та письмові тексти стали важливим історичним кроком на шляху логічного впорядкування і раціоналізації мови і мислення, оскільки саме їх створіння і сприйняття передбачає формування (спочатку неявне, "імпліцитне") певних правил логіки, граматики, синтаксису і стилістики¹³, інакше кажучи, сукупності особливих патернів, відмінних від патернів опредмечування за формою і змістом, але схожих за родовими ознаками. У зв'язку з цим, на мою думку, цілком доречним є таке узагальнення: виникнення і розвиток особливої системи патернів як свідомо сконструйованих наноінститутів є свідченням, необхідною умовою і складовою виокремлення і закріплення відповідного виду життєдіяльності, одним із способів його впорядкування.

На відміну від опредмечування, загальним і безпосереднім засобом, предметом і продуктом олюднення стає сама людина, її сутнісні сили. Натомість матеріальні феномени (перо, пензель, картина, культовий центр тощо) відіграють лише допоміжну роль і репрезентують процес опосередкованого опредмечування в рамках безпосереднього олюднення. Це стає очевидним на прикладі духовної діяльності. Культові і ритуальні центри, які вражають уяву своїми величними *матеріальними* формами, все ж таки не споживаються як їжа, одяг або житло, а є матеріалізованими духовними знаряддями впливу на людину.

Указані родові ознаки такою самою мірою є іманентними політичній та соціальній життєдіяльності. В сучасних умовах їх по-різному визначають соціологи, політологи, філософи, економісти. Це і зрозуміло. Будучи спостережуваними з різних "точок" за допомогою різних "приладів бачення", вони як складні феномени відкриваються різним "спостерігачам" своїми різними боками. Але, ймовірно, деяких *субстанційних якостей* вони набувають у період народження і дорослішання.

¹² Ритуальні танці та рухи, полювання і навчання його прийомів, практика оброблення туш убитих тварин і подібні поведінкові та переддіяльнісні акти стали необхідними історичними передумовами народження в неоліті прообразів майбутніх медицини, фізичної культури і спорту як конкретніших видів біоолюднення.

¹³ Див.: Там же. – С. 160.

У неолітичну епоху істотно інтенсифікуються зростання і розширення спільноти, міжспільнотні контакти і взаємодії, пошук і реалізація нетрадиційних способів ведення суспільних справ, акумуляції і розподілу додаткового продукту на користь спільноти. На мій погляд, подана в цих конкретних формах (діях) діяльність є *політичною* – *власне, безпосередньо суспільною*, що впорядковує життєдіяльність тієї чи тієї спільноти як *цілісності, тотальності*. З ускладненням соціальної структури останньої важливою формою політичної діяльності стає узгодження, оптимізація дій та інтересів різних соціальних утворень, об'єднаних у дану спільність тим або тим чином (мирним або насильницьким).

Натомість *соціальна діяльність*, очевидно, з самого початку є "відповідальною" за формування вказаних соціальних утворень (каст, верств, груп, страт, класів) і впорядкування життєдіяльності кожного з них. Її складність і різноманіття адекватні процесам соціальної стратифікації за багатьма напрямками – майновим, демографічним, етнічним, релігійним тощо. Але в будь-якому своєму "обличчі" вона стає політичною лише тією мірою й остільки, якою мірою й оскільки відповідає інтересам і меті, впорядкуванню життєдіяльності спільноти як цілого. У протилежному разі діяльність тих або тих соціальних суб'єктів (що належать до відповідного соціального утворення) є не політичною, а в окремих випадках – аполітичною.

Указані родові ознаки політичної та соціальної діяльності – важливий критерій їх розмежування в сучасних умовах, коли звичайною справою є не-безуспішні спроби окремих соціальних груп подати власну вузькосоціальну діяльність як політичну з усіма витікаючими з цього негативними суспільними наслідками. А втім, однаково не бажаним є як надмірна політизація соціальної діяльності та надмірна соціалізація діяльності політичної, так і недооцінка політичної спрямованості соціальної діяльності та соціального контексту діяльності політичної.

Зрозуміло, перебуваючи в онтологічних координатах неолітичної революції, головну увагу слід зосередити не на пізніших, розвинутіших, а на "дитячих" видах олюднення. На мій погляд, важливим, знаковим неолітичним зсувом стало народження і становлення *інституційної діяльності*¹⁴. Про її зародковий стан у протоінституційну епоху свідчить поява її перших незрілих продуктів – патернів, включених у ланцюжки інстинктивних реакцій. У подальшому її зміст ускладнюється: розвинутіші патерни стають домінуючими щодо поведінкових актів, існуючі протоінститути починають усвідомлено змінюватися. Але, ймовірно, моментом її *народження* слід вважати початок свідомого творіння *власне інститутів як певних порядків, а тому і способів упорядкування життєдіяльності* тієї чи тієї *спільноти*, насамперед, *спільноти*.

Народження інституційної діяльності є об'єктивним наслідком і результатом розділення людської життєдіяльності, наростання значущості в останній рукотворної, штучної природи, яка не піддається в потрібному ступені протоінституційному впорядкуванню, а також загострення суперечності між наростаючим динамізмом людської діяльності та відомою консервативністю наявної протоінституційної універсуміки. З самого початку інституційна діяльність стала важливим елементом руху вказаної суперечності, неминучою супутни-

¹⁴ Тут акцентується увага на *змісті* видів *діяльності* – духовної, політичної, соціальної, інституційної. *Проте життєдіяльнісний* контекст дослідження, безумовно, збережений.

цею й опосередкованого олюднення в рамках опредмечування, і безпосереднього олюднення в рамках олюднення, бо ні те, ні інше вже не могло прогресувати у протоінституційному просторі, позбавленому власне інститутів. Імовірно, спочатку її суб'єктами були і скотарі, і землероби, і ремісники, і старійшини, тобто тією чи тією мірою практично всі члени спільноти. Але мірою поглиблення розділення життєдіяльності, ускладнення самої інституційної діяльності коло суб'єктів її зрілих форм звужувався, причому, можливо, вже в неоліті відбувається певне закріплення її окремих функцій за вождями, старійшинами, шаманами та іншими "непересічними" членами спільнотей – у повній відповідності з закономірностями розділення життєдіяльності.

Стратифікація, привласнення та обмін в інституційному вимірі

Стійке закріплення різних видів життєдіяльності за окремими людьми та їх спільнотами є основою двоєдиного *соціального* процесу – стратифікації й укрупнення спільнотей. На перший погляд, це суперечить тому визнаному факту, що саме в неоліті складається різноманіття культурних та антропологічних типів і відповідних їм спільнотей з особливими протоінститутами та інститутами, тобто в наявності не економічні, а природно-культурні підстави стратифікації. З позицій вузькоекономічного розуміння життєдіяльності суперечність дійсно існує. Але вона стає уявною, віртуальною, тільки-но ми покидаємо "гавань" економічного детермінізму.

Є чимало історичних свідочств того, що різноманітні антропологічні та культурні *типи* людей, що розселяються по Землі і розширюють межі Ойкумени, почали складатися задовго до неоліту. Природа наклала на людину незгладимий відбиток, і кровноспоріднена спільнота так чи так еволюціонувала в етнічному напрямі. В неолітичну епоху етнічні підстави спільнот стали більш зрілими, а тому і зримими. На відміну від протоінституційної неусвідомленості попередніх епох, народжена в неоліті олюднювальна діяльність, з одного боку, не могла не набути специфічних рис в особливому етнічному просторі різних спільнот, а з іншого – детермінувала усвідомлення і свідоме інституційне закріплення етнічних особливостей, колективне самоутвердження спільнот через розуміння своєї етнічної особистості, несхожості на інші спільноти.

Поглиблення розділення олюднювальної діяльності різних спільнот іде "рука в руку" з поглибленням їх соціальних відмінностей. Водночас специфіка олюднення визначає і визначається специфікою опредмечування. Спільноти, що населяли, наприклад, північ Африки, території сучасних Китаю та Італії, через різні природні та інституційні умови не могли вирощувати лише одні й ті самі злаки, випасати одну й ту саму худобу, виготовляти однакові ремісничі вироби. Особливості опредмечування не могли не відбиватися на змісті та характері олюднення: різні види опредмечування вимагають особливої відповідної вправності, умінь, навичок, а тому – відповідної попередньої підготовки. Таким чином, підтверджується взаємообумовленість опредмечування й олюднення, а отже, й їх інституційних складових. Мовою сучасних реалій це, зокрема, означає: щоб уникнути глибоких інституційних розривів, інституційні реформи різних сфер суспільного життя (економічної, духовної, соціальної, політичної) мають бути взаємоположними, а відповідні реформовані або нові інститути – сумісними і комунікативними.

Наростання відмінностей між спільностями (і міськими, і сільськими) корелює з прискоренням стратифікації всередині них. Відбувається своєрідне накладення традиційної стратифікації за сакралізованими посадою і статусом на активну професійну, майнову та іншу нетрадиційну (наприклад, поява воєнних "трофеїв" – рабів та інших неповноправних, тобто не членів спільності), внаслідок чого народжуються різноманітні соціальні комбінації. У низці випадків статусна і посадова еліта, використовуючи переваги свого традиційного особливого стану, рано чи пізно привласнює значну частину додаткового продукту і таким чином стає каталізатором майнового розшарування. Нерідко останнє виникає внаслідок зростання багатства професіональніших, успішніших у скотарстві, землеробстві або ремеслі сімей, тобто є результатом професійної стратифікації. Іноді "майновою" елітою стають воєначальники або навіть рядові воїни, зумівши нажитися грабіжками. У будь-якому разі соціальна стратифікація веде до поглиблення соціальної нерівності.

Імовірно, спочатку останнє є неантагоністичним, оскільки традиції егалітарності та спільнотної демократії доволі живучі, все ще висока соціальна мобільність, живлена традиціями примітивної зміни протожиттєдіяльності, а обмеження для отримання певного статусу неміцні (новим вождем, наприклад, далеко не завжди стає син померлого навіть там, де склалися традиції спадкоємства) і не обов'язково ведуть до обмеження доступу до найважливіших ресурсів¹⁵. Проте в будь-якому разі протоінститути егалітарності перестають відповідати потребам наростаючої соціальної стратифікації та нерівності. Підкоряючися невблаганній логіці історичної еволюції, а також власним потребам та інтересам, соціальні страти або групи стають колективними суб'єктами соціально-політико-інституційної діяльності – трансформації традицій і свідомого творіння *мікроінститутів*, покликаних упорядковувати життєдіяльність даної конкретної групи, відрізнити її від інших, і відповідних їм *мезоінститутів*, які, за задумом їх творців, повинні були б забезпечити потрібну їм (творцям) життєдіяльність спільності загалом¹⁶. Імовірно, власне політичні інститути спочатку, в умовах безумовного домінування егалітарності, формуються безпосередньо, а пізніше стають результатом взаємодії мікроінститутів різних соціальних груп.

Відповідним чином ускладнюється інституційна універсуміка. Її невід'ємною складовою стають різні взаємозв'язки між мікроінститутами, що поступово систематизувалися, між мезоінститутами і мікроінститутами. Інакше кажучи, народжуються численні *прості комплекси* інститутів та їх взаємозв'язків. Характер інститутів (нормативні, заборонні, зобов'язувальні і т. д.) та їх взаємозв'язків (генераційні, сукцесійні, симбіотичні тощо) не може бути умоглядним і вимагає ретельних конкретно-історичних досліджень.

Свідомо трансформація протоінститутів і формування власне інститутів, по-перше, істотно поліпшили можливості *укрупнення* спільностей, яке здійснювалося раніше і продовжувалося в неоліті переважно на етнічних засадах (наприклад, об'єднання етнічно близьких спільнот), а по-друге, відіграли роль каталізаторів зростання їх *різноманіття*. Найважливішим результатом неолітичної

¹⁵ Див. докладніше: *Гринин Л.Е.* Генезис государства как составная часть процесса перехода от первобытности к цивилизации // Философия и общество. – 2002. – № 2. – С. 14–23.

¹⁶ Очевидно, свідоме творення мікро- і мезоінститутів не могло не спиратися на відповідні мікро- і мезопротоінститути.

революції стало утворення досить великих і складноорганізованих багатоманітних самоврядних територій та спільнот, племінних союзів і "конфедерацій", вождеств та інших утворень, які, залишаючись додержавними і/або недержавними, демонструють народження і визрівання *протодержавних* якостей.

Ідеться не тільки про перші ознаки відомої тріади – елементи територіальності, протоподатки (у вигляді дані, подарунків, гостювань тощо) і зародки бюрократичного апарату. Свідоме інститутоутворення стає, хоча поки й не професійним, але дедалі більш регулярним і систематичним, на тлі соціальної стратифікації дедалі чіткіше виокремлюються вища, елітарна і нижча верстви, з'являються ознаки управлінської діяльності та ідеології. Влада як *підкорення* і панування, залишаючись переважно протоінституційною, тобто заснованою на традиціях, і деперсоніфікованою, починає крок за кроком привласнюватися елітою, що зміцнюється, персоніфікуватися і набувати рис усвідомленого і не традиційного примусу, з'являються ознаки майбутнього зрощення влади і власності.

Прогресуюче розділення життєдіяльності детермінує ускладнення процесів привласнення. В результаті соціальної стратифікації з'являються його нові численні реальні або формальні *суб'єкти*, а умови, процес, засоби і результати кожного знов виниклого виду життєдіяльності стають *об'єктами* відповідних видів привласнення. Розділення життєдіяльності, соціальна стратифікація і привласнення є взаємоположними, а тому відома теза про виникнення в період неолітичної революції підвалин приватної власності має не абсолютизуватися, а піддатися додатковому осмисленню.

Насамперед, у неоліті стали більш визначеними відмінності, які намітилися раніше, в узаємопов'язаних процесах привласнення в опредмечуванні й олюдненні. В епоху панування первинної зміни протожиттєдіяльності та появи початкових форм розділення останньої примітивне індивідуальне й особисте привласнення було вплетене в контекст колективного і визначалося ним. У подальшому відособлення видів опредмечування супроводжувалося зміцненням позицій так званої відособленої власності, змістом якої, на мій погляд, є "співіснування" і взаємодоповнення особистого користування і навіть володіння і колективного розпорядження засобами і результатами опредмечування. Неусталеному, в певному значенні, спорадичному відособленню видів опредмечування відповідає *відносне економічне відособлення* великих і малих сімей, освоєння ними таких (поки що не розвинутих) складових привласнення, як користування і володіння. Усталене, постійне і систематичне відособлення видів опредмечування в епоху неоліту супроводжується поступовим посиленням економічного відособлення і набуття ним дедалі завершених форм. Процес трансформації особистого привласнення у приватне швидшає, але залишається нерівномірним.

Приватне привласнення знарядь праці та продуктів як результатів їх застосування затверджується раніше за все. По-перше, за своїм матеріально-речовинним змістом вони більшою мірою адекватні йому, ніж земля. В умовах стійкого розділення життєдіяльності привласнення знаряддя одним ремісником означає неминуче відчуження від іншого. Віддаючи свої інструменти іншому, він ризикує залишитися без засобів існування. По-друге, характер використання донеолітичних і неолітичних знарядь праці, тобто їх освоєння у процесі опредмечування, тяжів до переважно індивідуального (сімейного). По-третє, пристосуватися до даного знаряддя, оволодіти відповідними навич-

ками, уміннями, вправністю було, звичайно, складно, але все ж таки набагато простіше, ніж так само успішно пристосуватися до землі – найскладнішому з усіх відомих на той час людині знарядь і предметів праці.

По-четверте, приватній власності на знаряддя праці порівняно нескладно було отримати інституційне санкціонування, оскільки пануючий тривалий час порядок перебування знарядь в особистому користуванні і володінні фактично був закріплений протоінституційно.

Та все ж таки без "перерви поступовості" не обійшлося. Приватне привласнення заявляє про себе як про незалежний, самодостатній, ніким, окрім його суб'єкта, не визначуваний процес. Воно не має потреби, на відміну від особистого, у привласненні колективному. Приватний власник – сам собі цар і бог. Звідси і прагнення до творіння *самоінститутів* як способів упорядкування власної життєдіяльності. Якщо самоінститути особистого власника тією чи тією мірою гармонували з мезоінститутами, то самоінститути приватного власника заявляють претензії на домінування.

Через указані обставини індивідуально-колективне привласнення знарядь праці інтенсивно витісняється, а приватне привласнення землі істотно запізнюється. Імовірно, в неоліті продовжується дроблення великих сімей, зміцнення відособленої власності та формування відповідних передумов приватної власності на землю.

У цей самий період, з одного боку, чіткіше позначилися тенденції привласнення в олюдненні, що намітилися раніше, а з іншого – намітилися нові. Спочатку індивідуально-колективний характер привласнення олюднених сутнісних сил міг напряду зв'язуватися з їх примітивним змістом (за аналогією з примітивними знаряддями праці): первісна зміна протожиттєдіяльності робила можливим і необхідним їх співпривласнення за допомогою механізмів наслідування і примітивного навчання. У неоліті олюднені сутнісні сили стали розвинутими такою мірою, що, з одного боку, вже виявили принципову невідповідність власного змісту приватному характеру привласнення. Стало досить очевидним¹⁷, що їх *привласнення не супроводжується відчуженням* в силу не так їх простоти, як принципово відмінного від звичних знарядь праці змісту в купі з відповідними невербальними і вербальними механізмами трансляції і "по горизонталі" – в межах одного покоління, і "по вертикалі" – від покоління до покоління.

З іншого боку, диференціація видів олюднення, що супроводжувалася відповідною соціальною стратифікацією і диференціацією олюднених сутнісних сил, не могла не викликати відмінностей у привласненні останніх. Імовірно, "загальнолюдські" сутнісні сили, що увібрали в себе в тому числі базові, історично "відшліфовані" протоінститути та інститути (наприклад, прообрази майбутніх моральних норм), виявили тенденцію до індивідуально-суспільного (колективного)¹⁸ привласнення. Сутнісні сили, іманентні представникам тієї або тієї соціальної групи, почали тяжіти до індивідуально-групового привлас-

¹⁷ Нагадаємо, що суспільна, в тому числі інституційна еволюція вивчається тут з позицій сучасних наукових реалій.

¹⁸ Тут доречне роз'яснення. Необхідною умовою згаданого індивідуально-суспільного привласнення є певний рівень самосвідомості та самоорганізації *суспільства*, усвідомлення вказаних базових інститутів *суспільними*. Зрозуміло, такі умови складаються пізніше неоліту. В неоліті ж такий характер привласнення *безпосередньо* реалізується в рамках спільноти і тому може вважатися індивідуально-колективним.

нення. Сутнісні сили, набуті в результаті спеціалізованого розпредмечування знарядь і предметів праці у процесі опредмечування, спочатку стають об'єктом особистого привласнення, але, маючи здатність привласнення без відчуження, потенційно є об'єктами групового привласнення (насамперед, у межах даної професійної групи). Очевидно, останнє твердження є вірним і для спеціалізованих сутнісних сил, що набуваються у процесі олюднення.

Якщо взяти до уваги те, що інститути, в тому числі патерни, *олюднуються*, стають невід'ємною складовою сутнісних людських сил, то характер привласнення перших практично не відрізняється від характеру привласнення останніх. Мікроінститутам адекватне індивідуально-групове привласнення, мезоінститутам – індивідуально-колективне, а нано- і самоінститутам – переважно особисте з потенційною перспективою індивідуально-групового (колективного)¹⁹. Але як бути в разі, якщо формальні інститути відторгаються, не олюднуються? Чи можна пояснити цей феномен, що досить часто зустрічається, в категоріях "привласнення – відчуження"? На мій погляд, наявні історичні матеріали, що належать до неолітичної революції, є достатніми лише для постановки даної проблеми.

Неолітична епоха не дає переконливих прикладів приватного привласнення олюднених сутнісних сил та інститутів. У зв'язку з цим звертають на себе увагу дві обставини. По-перше, певна невідповідність характеру привласнення знарядь праці (приватне) і привласнення необхідних для їх застосування олюднених сутнісних сил (особисте), що, ймовірно, є однією з причин порушень історичного балансу опредмечування-олюднення. По-друге, особисте привласнення деяких знарядь праці зберігається; у свою чергу, приватне привласнення виявляє можливості експансії на нематеріальні блага – результати "матеріалізації" олюднених сутнісних сил (наприклад, предмети культу), а також безпосередньо на людей (рабів).

Хоча в неолітичну епоху приватне привласнення не стало пануючим, воно істотно прискорило розвиток обміну продуктами. Торгівля стає особливим видом життєдіяльності, примножуються лави професійних купців, формуються відповідні особливі інститути. "Постійне повторення обміну, – писав К.Маркс, – робить його регулярним суспільним процесом. Тому з часом принаймні частина продуктів праці починає вироблятися навмисно для потреб обміну. З цього моменту, з одного боку, закріплюється розділення між корисністю речі для безпосереднього споживання і корисністю її для обміну... З іншого боку, те кількісне відношення, в якому обмінюються речі, робиться залежним від самого їх виробництва. Звичка фіксує їх як вартісні величини"²⁰. З'являються первинні гроші. Виникають "обмінна" форма експлуатації як результат нееквівалентного обміну і "розподільна форма" – прямий наслідок народжуваного редистрибутивного розподілу додаткового продукту. Вказані процеси належать до процесів опредмечування. Але зміст неолітичної революції, який виходить далеко за їх рамки, дозволяє вивчати обмін продуктами

¹⁹ Ступінь умовності розрізнення індивідуально-групового та індивідуально-колективного привласнення визначається певною умовністю відмінностей групи і колективу. В цій праці передбачається, що в ієрархії людських спільностей колектив має більш значущий статус. Зокрема, якщо для групи є характерними більшою мірою схожі, ніж *спільні* умови, процес, знаряддя, предмети і результати життєдіяльності, то для колективу – більшою мірою *спільні*, ніж *схожі*.

²⁰ Маркс К. Капитал // Маркс К., Энгельс Ф. – Соч., 2-е изд. – Т. 23. – С. 98.

опредмечування не ізолювано від інших процесів, а в контексті життєдіяльності загалом, її розділення, *обміну опредмечених і олюднених сутнісних людських сил*.

Відома точка зору на додатковий продукт як основу існування олюднення (нематеріального виробництва) не викликає заперечень у тому сенсі, що в епоху розділення життєдіяльності суб'єкти олюднення безпосередньо не беруть участі у виробництві тих продуктів, які споживають як їжу, одяг або житло. Але абсолютно очевидно й інше. Додатковий продукт не міг виникнути поза трудовими зусиллями. Необхідною передумовою його виробництва стало накопичення відповідних додаткових олюднених сутнісних сил. З узаємоположності опредмечування й олюднення безпосередньо витікає взаємоположність додаткових олюднених сутнісних сил, утілених у людині, і додаткових опредмечених сутнісних людських сил, матеріалізованих у додатковому продукті. Це означає, що вже, наприклад, старійшини або шамани жодною мірою не перебували "на утриманні" у спільнот. Вони обмінювали накопичені ними сутнісні сили, в тому числі у вигляді протоінститутів, на продукти опредмечування²¹.

Отже, з розвитком розділення життєдіяльності масштаби обміну нею зростають, а в ньому самому вже достатньо очевидними є три взаємопов'язані складові: 1) обмін між опредмечуванням і олюдненням²², а в його рамках – обмін опредмечених і олюднених сутнісних сил, у тому числі опредмечених сил та інститутів; 2) обмін між різними видами опередмечування, обмін продуктами праці, тобто товарами; 3) обмін між різними видами олюднення, в його рамках – обмін олюдненими сутнісними силами, в тому числі інститутами і протоінститутами. Так, переконливо доведені численні факти обміну між спільнотами не лише товарами, а і патернами (наприклад, способами обробки різної сировини)²³. Зрозуміло, ступінь зрілості вказаних складових не можна переоцінювати. Хоч би якою дорослою здавалася дитина, вона все ж таки залишається дитиною.

Отже, незважаючи на такий захоплюючий контекст, якою є неолітична революція (а може, завдяки йому), інституційні зміни виглядають вражаючими. Народжена інституційна діяльність активно інтегрується з протоінституційною складовою людської поведінки й утворює інституційну життєдіяльність (див. рисунок). Змістом останньої стає усвідомлена трансформація протоінститутів, свідоме творіння власне інститутів, відбір необхідних власне інститутів і протоінститутів, їх інтеграція, а найважливішим *результатом – інститути як суперечлива єдність інстинктивної, протоінституційної та власне інституційної складових*. Хоча протоінституційне впорядкування життєдіяльності залишається домінуючим, упорядкувальна роль інститутів зростає.

Інституційна діяльність проникає в усі "пори" життєдіяльності, що розділяється, та спільноти, що стратифікуються, виступає активною детермінантою

²¹ Так само і сучасні лікарі, викладачі, вчені та інші робітники так званої невиробничої, тобто нематеріальної сфери є рівноправними учасниками обміну сутнісними людськими силами.

²² Про підстави такого обміну поки що можна лише робити різні припущення. Можливо, це *принцип еквівалентності обмінюваних сутнісних людських сил*. Тоді принцип еквівалентного обміну *товарів* є його окремим випадком.

²³ Див.: Румянцев А.М. Возникновение и развитие первобытного способа производства. Первобытное воспроизводящее хозяйство. – С. 118.

утворення інститутів опредмечування й олюднення загалом та їх видів (відповідно інститутів землеробства, скотарства, ремесла, торгівлі; духовного, політичного, соціального олюднення), а також нано-, само-, мікро- і мезоінститутів. У деяких із них під її впливом визрівають протодержавні якості. Реальністю стає індивідуально-групове, індивідуально-колективне (суспільне) й особисте привласнення інститутів, а також інституційний обмін.

Указані процеси є взаємопов'язаними і взаємообумовленими. Синергетичним ефектом їх взаємодії є народження і перші кроки *інституційної універсуміки*, якій ще тільки належить асимілювати протоінституційну універсуміку як свою складову. Ймовірно, в неоліті вона репрезентована простими комплексами інститутів та їх взаємозв'язків. Приблизно так само народжуються й інституційні архітектоніки людських спільностей, що розширюються й ускладнюються.

Зміст, характер, результати і спрямованість *якісних* інституційних змін, що відбулися, дозволяють тлумачити їх сукупність як *інституційну революцію*. Вона починається і розгортається в революційному неоліті. Але чи завершується вона з його закінченням?